

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ, ЗАСНОВАНИХ НА МЕТОДАХ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ

Дається загальна характеристика тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, які використовуються у сфері судочинства.

The general characteristics of tactical devices, based on psychological influence methods, which are used in the sphere of legal procedure, is given.

Аналізу тактичних прийомів у вітчизняній науковій літературі присвячено уваги чимало в тому числі й на фундаментальному рівні [14]. При цьому давалась їх загальна характеристика, характеристика окремих з них, аналізувались проблеми їх класифікації тощо. Предметом розгляду були й методи психологічного впливу в юридичній практиці [5; 7; 15]. Водночас характеристика системи тактичних прийомів, заснованих на методах психології, залишалась поза увагою, що свідчить про актуальність розгляду цієї проблеми.

Як відомо, методи психологічного впливу у криміналістичній тактиці можуть використовуватись і безпосередньо, але як правило на їх основі розробляються тактичні прийоми, спрямовані на розв'язання конкретних завдань, які іноді поділяють на: *стратегічні*, тобто встановлення істини, виховний вплив (перевиховання); запобігання скоєнню правопорушень; *тактичні*: забезпечити вибірковість та цілеспрямованість сприйняття особою дійсності та формування необхідної для розв'язання завдань слідства психології взаємовідносин; *пізнавальні* (інформаційні); *комунікативні*; *управлінські* тощо.

Тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу класифікують за різними підставами, зокрема:

- *за змістом*: уселяння, суміжність, схожість, наочність, контрастність, роз'єднання, повторюваність, перифраза, раптовість, легенда, вичікування, інерція [12, 65];
- *за цільовим призначенням*: адаптивні, інформаційні, спрямовані на емоційний вплив, спрямовані на створення певного уявлення, що визначають істинність свідчень [1, 84];
- *за завданнями*: що сприяють актуалізації в пам'яті сприйнятого, що спрямовані на встановлення мотивації свідчень, що сприяють виявленню винної особи, що сприяють виявленню брехні, що відвертають конфліктні ситуації та сприяють встановленню психологічного контакту [5, 68; 14, 128].

Якщо ж врахувати й інші, висловлені з цього приводу погляди, то це дає підстави для висновку, що серед тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу насамперед розрізняють: встановлення психологічного контакту; роз'яснення положень закону; звернення до громадянської совісті (свідомості) та інших позитивних якостей особи; переконання; стимулювання позитивних якостей особи; спонукування до наслідування; створення неадекватного уявлення про хід розслідування і зібрані докази; непрямий допит; мисленої реконструкції обставин злочину; словесної розвідки; демонстрації можливостей розслідування; використання стану емоційної напруги; різкої зміни стану емоційної напруги; емоційний експеримент; допуск легенди; нейтралізації особи; суспільної ізоляції.

Встановлення психологічного контакту полягає у створенні умов для позитивного, доброзичливого сприйняття однією особою іншої.

Базується на методах передачі інформації, переконання, навіювання, керування психічних станів, прикладу, рефлексії, зараження тощо.

З цією метою використовується: демонстрація доброзичливості слідчого; проведення попередньої бесіди

на сторонню тему; звернення до логічного мислення; роз'яснення мети та завдань допиту [8].

Здійснюється шляхом уточнення даних анкетно-біографічного характеру; демонстрація обізнаності про обставини життя допитуваної особи, її потреби, інтереси; повідомлення про мету допиту; переконання в невідворотності покарання за скоєний злочин; роз'яснення значення щирого каяття та інших пом'якшуючих обставин; аналіз перспектив ситуації, що склалася; використання позитивної оцінки окремих якостей особи; роз'яснення можливостей повідомлення правдивих свідчень; переконання в необхідності надання допомоги органам розслідування; роз'яснення сутності та суспільної небезпечності скоєного злочину; надання можливості ознайомитися з документами та речовими доказами тощо.

Роз'яснення положень закону полягає у доведенні до відома особи змісту окремих положень закону, які мають або можуть мати для неї принципове значення.

Базується на методах: передачі інформації, переконання (логічного та емоціонального), постановки і варіювання мисленневих завдань тощо.

При цьому слідчий не тільки виконує свій процесуальний обов'язок, а й здійснює безпосередній психологічний вплив. Це відбувається в ході роз'яснення процесуальних прав і обов'язків особи, попередження про відповідальність за відмову від давання показань і завідомо неправдиві показання або роз'яснення окремих статей закону.

Попри важливість цієї процедури з правових і тактичних міркувань, слід погодитись з висновком, що "чинна процедура попередження про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивих показань є неефективною. Це підтверджується опитаними лжесвідками, які повідомили, що вони зовсім не запам'ятали такого попередження і воно ніяк не вплинуло на їхнє рішення щодо надання неправдивих показань [11, 150]. Такий висновок свідчить, що даному питанню на практиці належної уваги не приділяють. Як правило проведення даного прийому проходить непереконливо, скоромовкою, без врахування культурного рівня допитуваного. Багато слідчих ставляться до цієї процедури як до формальності.

Форма попередження про можливість кримінальної відповідальності повинна обиратись залежно від особливостей особистих якостей допитуваного. Наприклад, при допиті в якості свідка особи, що є зацікавленою у справі, слідчий повинен дати зрозуміти, що показання будуть детально перевірені. При допиті свідка недостатньо розвиненого, але добросовісного, слідчий повинен пояснити, що кримінальна відповідальність настає лише при наданні завідомо неправдивих показань. Іноді доцільно нагадати особі, що вона попереджена про відповідальність за надання завідомо неправдивих показань і якщо вона надасть їх, то буде притягнута до відповідальності, а крім того, про це буде повідомлено за місцем її проживання, роботи чи навчання. Такий прийом може бути ефективний, якщо особа вже викрита в повідомленні неправдивих відомостей з приводу певних обставин.

Часто незнання положень закону є фактором, що визначає позицію особи, якої вона притримується. Наприклад, допитуваний може бути впевнений, що скоєння злочину в стані сильного сп'яніння виключає відповідальність.

При роз'ясненні положень закону та ознайомленні з правовими наслідками певного вчинку слідчий повинен роз'яснити зміст статті, але при цьому він не має права давати якісь конкретні обіцянки, пов'язані з визначенням можливої міри покарання чи звільненні від відповідальності за скоєний злочин, оскільки це компетенція суду. При цьому недопустимим є обдурювання особи щодо міри покарання за скоєний злочин.

Звернення до громадянської совісті. Оскільки совість є моральними регулятором поведінки людини, то суть цього прийому полягає у спонуканні особи порівняти наскільки її фактична поведінка відповідає її морально-етичним переконанням.

Базується на методах: передачі інформації, переконання, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, навіювання, прикладу, керованих психічних станів тощо.

Потреба застосування такого тактичного прийому зумовлена тим, що деякі особи відмовляються давати показання чи намагаються приховати факти, які мають важливе значення для слідства. Мотиви тут можуть бути різні: страх помсти, чи викриття своїх непорядних вчинків тощо. Часто трапляється так, що свідок засуджує злочин, але намагається допомогти обвинуваченому з почуття дружби чи жалю до нього. У такому випадку свідку слід роз'яснити, що замовчування чи брехня шкідливі не тільки для розслідування, але й для самого свідка.

Як засіб звернення до громадянської совісті використовується акцентування уваги на значенні боротьби зі злочинністю, економічному стані, інтересах окремих соціальних груп, соціальної небезпеці поширення злочинності або якого окремого виду злочинів тощо.

При підготовці до проведення даного прийому, необхідно попередньо визначити ціннісні орієнтири, виділити головні риси та якості особи, вплив на які сприятиме наданню нею правдивих показань.

Стимулювання позитивних якостей особи полягає у зверненні уваги особи на те, що іноді її поведінка не зовсім відповідає її фактичним позитивним якостям, а отже, принижує її. В якості форми тут як правило обирається фраза "Адже в цілому Ви хороша людина". А це ілюструється прикладами її позитивної поведінки, досягненнями, перспективами тощо.

Базується на методах передачі інформації, переконання, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, навіювання, прикладу, керованих психічних станів тощо.

Цей тактичний прийом дає позитивні результати стосовно обвинуваченого, який не категорично заперечує факти і перебуває на межі їх визнання, але для цього йому потрібен певний поштовх [3, 131]. В якості такого поштовху можна застосувати стимулювання позитивних якостей допитуваного, які є у кожної людини. Але слідчий повинен враховувати прийнятність для допитуваного тих чи інших аргументів, способу акцентування уваги на таких якостях, що залежить від статі, віку тощо [2, 52].

Спонування до наслідування полягає у спонуканні особи до повторення вчинку іншої особи.

Базується на методах: передачі інформації, переконання, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, навіювання, прикладу, керованих психічних станів тощо.

Добре відомо, що коли одна з кількох осіб, що проходять у справі дає правдиві показання і якщо це стає відомим іншим, то може зумовити ланцюгову реакцію (зараження). Тобто вслід за цією особою починають давати правдиві показання й інші учасники. Отже, закликаючи дотримуватись позитивних прикладів, яким надається

відповідна морально-етична чи правова оцінка, нерідко вдається спонукати людину до бажаної поведінки.

Але при застосуванні даного прийому слід створити такі умови, які б сприяли позитивному впливу та запобігали впливу небажаному. Адже відомі приклади іншої (небажаної) поведінки, яка була спровокована поведінкою іншої особи.

Створення неадекватного уявлення про хід розслідування та зібрані у справі докази полягає у тому, особа, яка проводить розслідування, обирає такий варіант поведінки, який би сприяв тому, щоб в особи, від якої необхідно отримати показання, склалося враження, що пред'явлене їй обвинувачення чи заявлена підозра підтверджується відповідними доказами, а тому заперечувати факти немає сенсу.

Базується на методах: передачі інформації, переконання, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, рефлексії, навіювання, прикладу, керованих психічних станів.

При застосуванні цього прийому слід бути обережним і враховувати, що в особи дійсно винної формування такої впевненості – природне явище, тому що вона відчуває свою вину, а тому розуміє об'єктивну можливість зібрати докази, які її підтверджують. Саме тому вона може переоцінити докази, які є в розпорядженні слідчого на даний момент, і в неї може скластися перебільшене про них враження.

"Внутрішня оцінка своєї вини чи невинності породжує оцінку не тільки ситуації в цілому, а й окремих доказів. Винний розуміє значення кожного з них, а на невинного вони ніякого враження не справляють, будуть незрозумілими [3, 144]. Отже, коли особа не винна, то у неї відчуття своєї вини саме по собі не з'явиться. При цьому вона розуміє, що про докази, які свідчать про її вину, не може бути й мови. І якщо слідчий продовжуватиме "створювати неадекватне уявлення про зібрані докази", а тим більше, якщо він робитиме це не вміло, то для особи стане очевидним, що він "блефує". А при переростанні тактичного прийому у блеф, може скластися ситуація, що якась Манька Аблігація скаже – "Не бери на понт...".

Одним із способів формування помилкових уявлень про хід розслідування і зібрані у справі докази слугує запропонована А. Ратіновим [9, 194–196] тактична комбінація, що реалізується найчастіше в процесі допиту і полягає в: 1) формуванні в особи помилкового уявлення про обставини, які в дійсності могли б привести до небажаних рішень і дій. Мається на увазі приховування наявних у слідчого доказів або, навпаки, створення перебільшеного уявлення про їх обсяг, значення тощо. Причому поняття "формування" тут слід розуміти не як безпосередній вплив слідчого на психічні процеси особи, а як створення умов для формування у неї помилкового уявлення, умов, за яких таке формування стає можливим, а трапиться це чи ні – залежить від особи, вибраної нею позиції та майстерності слідчого; 2) формуванні завдань, спроба досягнення яких поставити протидіючу особу в програвше положення, наприклад, формування в особи наміру переховати викрадене майно, що б дозволило затримати її на гарячому; 3) формуванні бажаного слідчому методу розв'язання завдання та способу дій, що є типовим для рефлексивного управління; 4) формуванні помилкового уявлення про мету окремих дій слідчого; 5) створенні труднощів для правильної оцінки зацікавленими особами істинної мети слідчого; 6) формуванні у зацікавлених осіб помилкового уявлення про усвідомленість слідчим істинних цілей, які вони переслідують або про неусвідомленість ним неправдивості висловлених пояснень чи поданих доказів; 7) формуванні у підслідного наміру скористатися нікчемними засобами протидії розслідуванню.

Як видно з викладеного, перераховані варіанти завдань тактичної операції передбачають певне маневрування слідчим наявною у нього інформацією про слідчу ситуацію. З морального погляду ця інформація завжди повинна бути достовірною [6, 86].

Приєм непрямого допиту полягає у формулюванні запитання, в якому замасковано по суті два запитання, одне з яких головне, але замасковане другорядним чи нейтральним, однак відповідь на яке й буде відповіддю і на головне запитання. При цьому в допитуваного повинно складатись враження, що слідчого цікавить саме другорядне питання. Наприклад, не ставиться питання, "Чи знаєте Ви Н.? А запитують – "Коли Ви в останній раз зустрічалися з Н.?" Тобто, особі нав'язується думка, що те чи знає вона Н., чи не знає всім добре відомо, а залишається уточнити лише деталі.

Базується на методах: передачі інформації, рефлексії, навіювання, керованих психічних станів тощо.

Приєм перерваного допиту полягає у тому, що за відсутності зізнання особи і неможливості одержати його в даний момент та за наявності певної сукупності доказів, слідчий вказує на логічну залежність між ними і в самий кульмінаційний момент доведення цієї залежності допит перериває, щоб дати можливість особі самій усвідомити безперспективність зайнятої нею позиції.

Заснований на використанні методу передачі інформації, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, переконання, рефлексії, емоціонального експерименту, навіювання, наказу, керованих психічних станів.

При застосуванні цього прийому повинен бути чітко визначеним момент переривання допиту. Як правило це має бути зроблено тоді, коли допитуваний сприйняв передану слідчим інформацію, усвідомив її значимість для себе і от-от повинен повідомити як все склалось насправді, але все ще вагається. Саме в цей момент слідчий і перериває допит та дає можливість допитуваному прийняти остаточне рішення.

При застосуванні цього прийому майстерність слідчого полягає у вмінні відчути психічний стан допитуваного і вчасно перервати допит.

Приєм мисленої реконструкції обставин злочину полягає у тому, що слідчий сам уявляє картину скоєного злочину і розповідає про це допитуваному, чим допомагає йому згадати забуте, відтворити послідовність розвитку певних обставин. Застосування цього прийому засноване на особистому досвіді слідчого, матеріалах огляду та інших доказів.

Базується на методах: передачі інформації, переконання, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, рефлексії, емоційного експерименту, навіювання, керованих психічних станів.

Використовуючи цей прийом потрібно бути обережним. Помилкове припущення, подане в категоричній формі може ускладнити ситуацію, тому що допитуваний може зрозуміти, що слідчий всього не знає, а його розповідь базується лише на якихось окремих відомих йому незначних обставинах. Правильність припущення, що має конструюватись особі, потрібно спочатку перевірити і проаналізувати на предмет його переконливості, пам'ятаючи при цьому, що уявлення слідчого про злочин обмежене, а його учасник знає його обставини у повному обсязі. При цьому не слід виключати й того, що підозрюваного оговорили тощо.

Приєм словесної розвідки являє собою спосіб виявлення реакції особи на певну інформацію.

Базується на методах передачі інформації, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, навіювання, рефлексії, емоціонального експерименту, керованих психічних станів тощо.

Як правило застосовується при проведенні обшуку. Суть його в тому, що особи, у яких проводиться обшук, в ході його проведення втягуються в діалог зі слідчим. При цьому їх розпитують про розташування приміщень, надвірних будівель, їх призначення, наявність в них певних об'єктів тощо, розуміючи, при цьому, що вони як правило або ж не згадують взагалі або лише побіжно згадують ті місця, де саме заховані розшукувані об'єкти.

Слід враховувати, що коли обшук проводять в особи, у якої немає розшукуваного об'єкта, то вона, звичайно, буде серйозно переживати неприємну процедуру обшуку і відчувати себе морально травмовано, але реагувати не це показаною бравадою та іронією у неї не буде підстав. А тому бравада, іронічні зауваження та підказки, як правило свідчать, що помилки в адресаті обшуку немає, розшукуваний об'єкт тут і залишається лише його знайти.

Саме тому слідчий повинен вміти, судячи з поведінки заінтересованих осіб, розібратись у їх переживаннях та вловлювати їхні реакції, які вказують на близькість особи, що проводить обшук до розшукуваних об'єктів й на основі цього вносити в його хід необхідні корективи. З цією метою, наприклад, на думку А. Ратінова перш ніж перейти до обшуку наступних об'єктів, потрібно об'явити про наступну стадію обшуку і про свої наміри, а при цьому простежити за реакцією та поведінкою присутніх. Словесний подразник, посилює збудження і може зумовити відповідну реакцію з боку обшукуваного [10, 293].

З огляду на зазначене бажано щоб слідчий лише організовував обшук та стежив за його ходом, результатами та поведінкою обшукуваних осіб, а технічну роботу – власне пошукові дії виконували інші.

Приєм демонстрації можливостей слідства полягає в тому, що особі демонструють можливості слідства при розв'язанні аналогічних питань, наприклад, за допомогою спеціальних засобів чи досліджень. Це орієнтує особу на те, що у разі потреби ці можливості можуть бути використані й в даному випадку, і обставини, які вона замовчує, все одно будуть встановлені, а щирі розповіді визнання вини та сприяння розслідуванню може бути враховане при визначенні подальшої її долі.

Базується на методах передачі інформації, переконанні, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, рефлексії, емоціонального експерименту, навіювання, прикладу, керованих психічних станів тощо.

Цей тактичний прийом може не тільки спонукати особу до надання правдивих показань, а й полегшує подальший психологічний контакт з нею навіть якщо перша спроба застосування цього прийому негайно видимого ефекту не дала.

Психологічний вплив демонстрації можливостей розслідування може посилюватись, наприклад, шляхом роз'яснення положень закону, коли, зокрема підкреслюють важливість зізнання як пом'якшуючої обставини та можливість відповідальності за неправдиві показання.

Приєм підтримання належного рівня стану емоційної напруги полягає у постійному контролі за станом емоційної напруги особи та підтриманні його у вигідному для слідчого рівні шляхом її посилення або послаблення. Він загострює почуття відповідальності особи за дані показання і тим самим сприяє меті допиту.

Базується на методах передачі інформації, переконання, емоційного експерименту, навіювання, прикладу, керованих психічних станів.

Стан емоційної напруги у підозрюваного і обвинуваченого при допиті пов'язаний з внутрішнім конфліктом зумовленим боротьбою протилежних інтересів, наприклад, бажанням уникнути відповідальності та сумнівами в можливості цього. А її рівень залежить від особистих якостей особи і насамперед її темпераменту, характеру тощо.

Емоційну напругу можна посилити, роз'яснивши значення боротьби зі злочинністю, нагадавши про відповідальність за надання неправдивих показань або знизити, заспокоївши особу.

Прийом використання стану емоційної напруги має великі перспективи. В. Гончаренко з цього приводу пише: "Як відомо, при допиті широко застосовується метод передачі інформації з метою зміни емоційного стану допитуваного. Однак правильне використання його можливе лише в тих випадках, коли попередньо будуть встановлені межі збудження та гальмування. Таким чином постає питання про застосування об'єктивних методів реєстрації емоційного стану людини, що дасть можливість збільшити ефективність допиту [4, 44].

А такі можливості розширюються. Наприклад, професор Скотт Фаро та його колеги з центру функціонального відображення мозку в медичній школі університету Філадельфії відкрили новий спосіб викриття тих, хто каже неправду. У ході свого дослідження вони попросили добровольців постріляти з іграшкової рушниці, а потім брехати, стверджуючи, ніби вони цього не робили, а інші волонтери спостерігали за стрільбою і казали правду про те, що відбувалося. Під час експерименту всіх добровольців було приєднано до звичайного поліграфа, але водночас діяльність їхнього мозку в реальному часі показувало устаткування для магніторезнансного сканування. Відмінності між тими, хто брехав і хто казав правду, були очевидні. Зокрема, як виявилось, люди використовують різні ділянки мозку, коли брешуть і коли кажуть правду. Крім того, "брехунам" довелося активізувати сім ділянок мозку, а іншим – чотири. Отже, щоб брехати, мозкові доводиться докладати більше зусиль.

Різновидом тактичного прийому підтримання належного рівня стану емоційної напруги і способом його посилення є прийом *різкої зміни стану емоційної напруги*, який іноді досягається шляхом використання "Доброго слідчого і поганого слідчого". Тобто, до підозрюваного прикріплюється два слідчих. Один з них грає роль грубіяна – кричить, погрожує, стукає кулаком по столу, а інший – спокійний, симпатичний, який ніби захищає підозрюваного і робить все, щоб вгамувати свого колегу. Коли напруга досягає найвищої точки, "грубіяна", який вигукує погрози раптом десь викликають, а допит продовжує вести "симпатичний" слідчий. Він дружнім тоном заспокоює підозрюваного, пропонує йому сигарету, чай чи каву і переходить до спокійного, доброзичливого спілкування. Як наслідок така різка переміна обстановки як правило дає потрібні результати – підозрюваний починає давати необхідні показання.

Прийом емоційного експерименту полягає у тому, що особі несподівано пред'являють матеріальні об'єкти, які безпосередньо пов'язані зі скоєним злочином (його знаряддя, об'єкти тощо). Реакція особи на них, дає можливість слідчому встановити чи впливає даний об'єкт на її емоційний стан. Якщо об'єкт зумовлює емоційну напругу, то це свідчить про те, що він раніше сприймався особою яка його впізнала, а тому він зумовлює відповідну її реакцію. Якщо ж особа раніше цього об'єкта не сприймала, то особливих її реакцій на нього він не зумовлюватиме. В кінцевому підсумку результати такого експеримен-

ту дають можливість зробити певні висновки стосовно причетності та ставлення особи до скоєного.

Базується на методах: передачі інформації, переконання, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, навіювання, прикладу, керованих психічних станів.

Допуск легенди полягає у наданні можливості особі висловити неправдиві свідчення, а потім спростуванні їх неспростовними доказами.

Базується на методах психологічних пасток, передачі інформації, навіювання, постановки і варіювання мисленнєвих завдань, прикладу, керованих психічних станів, рефлексії тощо.

Прийом *нейтралізації особи*, тобто створення таких умов, коли особа бачить і розуміє, що відбуваються якісь важливі, можливо й загрозливі для неї дії, але вона не може розкрити їх істинного змісту, оскільки не володіє необхідною інформацією, а тому й не може запобігти негативним наслідкам цих дій для себе.

Базується на методах психологічних пасток, передачі інформації, навіювання, керованих психічних станів, рефлексії тощо.

Прийом *суспільної ізоляції особи*. Хоча про цей прийом в літературі й не згадується, але на практиці він відомий. Він реалізується насамперед підкреслено офіційним зверненням – "громадянин". Відомим крайнім способом його реалізації, який переходив в приниження особи з боку не обтяжнених морально-етичними умовами "діячів", на звернення до них "товариш" була відповідь – "тамбовський вовк тобі товариш".

Базується на методах передачі інформації, навіювання, керованих психічних станів, рефлексії.

Іноді називають й інші тактичні прийоми, наприклад, раптовість, як несподіваність дій для подолання протидії, використання слабких місць особистості, повторність тощо, які також базуються на відповідних методах психологічного впливу.

Слід враховувати й те, що названі тактичні прийоми можуть використовуватись як окремо, так і в вигляді тактичних комбінацій.

1. Дослулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М., 1976.
2. Васильев А.Н. Юридическая психология. – Л., 1974.
3. Васильев А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М., 1970.
4. Гончаренко В.Г. Використання психоаналізаторів у судочинстві. – Вісник кiev ун-ту, 1977. – № 18.
5. Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. – Харьков., 1978.
6. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования / Под ред. Т. Аверьяновой и Р. Белкина. – М., 1997.
7. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – К., 1990.
8. Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий: Учебн. пособ. – Киев, 1989.
9. Ратинов А.А. Теория рефлексивных игр в приложении к следственной практике // Правовая кибернетика. – М., 1970.
10. Ратинов А.П. Судебная психология для следователей: Учебн. пособ. – М., 1967.
11. Ратинов А.П. и др. Правовая культура и борьба с лжепоказаниями // Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М., 1974.
12. Салтеевский М.В. Криміналістика. Підручник; У 2 ч. Ч. 2. – Харків, 2001.
13. Шепитько В.Ю. Теория криминалистической тактики: Монография. – Харьков, 2002.
14. Шепитько В.Ю. Теоретические проблемы классификации тактических приемов в криминалистике. – Харьков, 1995.
15. Юридична психологія: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. зал. і фак. / В. Андросюк, Л. Казміренко, Я. Кондратьєв та ін.; За заг. ред. Я. Кондратьєва. – К., 1999.

Надійшла до редколегії 20.03.06